

HALAÇÇADA ZAMAN CÜMLELERİ*

Hasan GÜZEL**

Öz: İran'daki diğer Türk dillerinden birçok yönden farklılaşan Halaçça irili ufaklı köylerde küçük bir nüfus tarafından konuşulmaya devam etmektedir. Sosyal işlevi daralan bu dil, İran'daki resmî ve prestijli dil Farsçanın etkisi altındadır. Eskicil özelliklerinin yanında Farsçayla olan bu asimetrik dil ilişkisi nedeniyle Farsçadan birçok dilsel birim kopyalanmıştır. Bu çalışma, belirteç cümlelerinin alt türü olan zaman cümlelerine odaklanmıştır. Veriler, bu tür cümlelerin Halaççada farklı stratejilerle kodlandığını göstermektedir. Halaçça hem Türkçe tipolojiyi takip ederek bitimsiz yapıları kullanırken hem de Hint-Avrupa dil tipolojisine uygun stratejiyi kopyalanmıştır. Halaççadaki Türkçe tipi zaman cümlelerinde zarf-fiil ekleri devreye girer. Bu tür yapılarda son takılar ve durum ekleri de stratejinin önemli bileşenleridir. Halaççada zaman işlevli bağımlı cümle kurmanın en yaygın yolu ise kopya bağlayıcıların kullanılmasıdır. Çalışmada sunulan örnekler alan araştırmasından elde edilen verilere dayanmaktadır. Çalışma, Türk ve İran dilleri etkileşimi üzerine yapılacak araştırmalar için katkı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Halaçça, İran'daki Türk Dilleri, Dil İlişkileri, Zaman Cümleleri, Belirteç Cümleleri.

Temporal Clauses in Khalaj

Abstract: Khalaj, still spoken by a small population in villages in Central Iran, differs in many ways from other Turkic languages in Iran. Under the influence of Persian, the official and prestigious language in Iran, this language's social function gradually diminishes. As a result of this asymmetrical linguistic contact with Persian, in addition to its archaic features, Khalaj has copied many linguistic units from Persian. This paper focuses on tense sentences, which are a subtype of the adverbial clause. The data show that such sentences are encoded with different strategies in Khalaj. On the one hand, Khalaj follows the Turkic typology in the use of non-finite structures, and on the other hand, Khalaj copies the strategy in accordance with the Indo-European language typology. Adverbial-verb suffixes are used in Turkic-type temporal sentences in Khalaj. In such structures, suffixes and case suffixes are also important components of the strategy. The most common way to construct dependent clauses with tense function in Khalaj is the use of copy connectives. The examples presented in the study are based on the data obtained

---

* Atıf Bilgisi / Citation: Güzel, H. (2025). Halaççada Zaman Cümleleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 49-64.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 02.08.2024 - 26.03.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / This article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

** Dr.Öğr.Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, Ankara, Türkiye. E-posta: hasan.guzel@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4201-8634.

from field research. The study contributes to future research on the interaction between Turkic and Iranian languages.

Keywords: Khalaj, Turkic languages in Iran, language contact, time clauses, adverbial clauses.

Giriş

Günümüzde, İran coğrafyasında, Save, Hemedan, Kum gibi büyük şehirlerin ortasındaki irili ufaklı birçok köyde konuşulan Halaçça, Göttingen Türkoloji grubunun 20. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı araştırmalara kadar Azericenin bir varyantı olarak görülmüştür. Halaçça, Oğuz dillerinde olmayan birçok özelliğe sahiptir. İlk Türkçedeki uzun ünlüleri korur, örneğin *va:r* “mevcut” ile *var-* “gitmek”. Dikkate değer bir diğer özellik de İlk Türkçe *p- sesinin Halaççada *h*-olarak korunmasıdır, örneğin *hat* “at.”, *hadaq* “ayak”. Bazı biçimbilgisel özellikler açısından da Halaçça İran’daki diğer Türk dillerinden ayrılır. Çıkma durumunu için *-DA*, bulunma durumu için *-çA* ekinin kullanılması, Halaççayı özel kılmaktadır. Halaçça birçok eskicil sözcüğü korur, örneğin *hirin* ~ *hürün* “beyaz”, *baluq* “köy” (bk. Ragagnin, 2020). Yüzyıllar boyunca büyük ölçüde diğer Türk dillerinden izole bir şekilde varlığını sürdüren Halaçça, Farsça olan ilişkileri nedeniyle dil ilişkileri çalışmaları için zengin veriler sunmaktadır. Farsça yoğun etkisi nedeniyle, Halaççanın tipolojisi önemli ölçüde değişmiş, Farsçanın ses, biçim ve söz dizimi tipolojisine yaklaşmıştır. Bu baskının önemli sonucu olarak Farsçadan sayısız kopyalama yapmıştır. Örneğin, Halaç konuşurlar Farsçanın çekici olan seslerini kullanmaya devam ederken Türk dillerinin tipik sesleri olan (/ö/, /ü/, /ı/) sesleri çekici olmadığı için değiştirme eğilimine girmiştir. Farsçanın etkisiyle /ö/ / /ü/ > /â/ / /i/ sesleri arasında da düzensiz bir değişim söz konusudur. Halaççadaki Farsça kopyaların çoğu, bağımsız biçimbirimlerdir. Örneğin, Hal. *läşgär* “asker” (<Fars. *laškar*), Hal. *guldän* “vazo”, Hal. *tomän* (<Fars. *tümän*) biçimbirimleri Farsçadan kopyalanmıştır: Yapısı basit olan dilbilimsel birimler hem yapısal hem de işlevsel özellikleriyle Halaççadaki yeni koda kopyalanmıştır. Bu birimler, Halaççanın sözdiziminde geniş kullanım alanına sahiptir. Birimler, bağımsız olabilecekleri gibi bağımlı da olabilirler. Örneğin Farsça en üstünlük işaretleyicisi *-täri:n* Halaççaya kopyalanmıştır.

(1) Hal.

bø häy bo:ztäri:när

bu ay soğuk-EN-BİL

“Bu ay, en soğuktur.”

Ülkenin tek resmi dilinin Farsça olması, aile içi dışında bu dilin herhangi bir platformda öğretilmemesi dilin daralma sürecine girmesine neden olmuştur (Bosnalı, 2010, s. 81; Akkuş, 2021, s. 73, Güzel, 2020, s. 432; 2022, s. 99; Dolati, 2022).

1. Veri, Kapsam ve Teorik Arka Plan

Bu çalışmadaki veriler, değişik Halaç köylerinde yaşayan anadili konuşurlarına uygulanan anketlere dayanır. Katılımcılar 3 kadın ve 9 erkekten oluşmaktadır. Değişik yaş aralığındaki katılımcılar ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibidir:

Katılımcıların Özellikleri

1. R. T., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 20, Cinsiyet: Erkek.
2. S. F., Doğum Yeri: Feyzabad, Yaş: 75, Cinsiyet: Erkek.
3. D. F., Doğum Yeri: Baharistan, Yaş: 26, Cinsiyet: Erkek.
4. H. F., Doğum Yeri: Baharistan, Yaş: 41, Cinsiyet: Erkek.
5. M. F., Doğum Yeri: Kum, Yaş: 25, Cinsiyet: Erkek.
6. M. F., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 43, Cinsiyet: Kadın.
7. N. F., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 48, Cinsiyet: Kadın.
8. H. F. Doğum Yeri: Vaşqan, Yaş: 54, Cinsiyet: Erkek.
9. H. T., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 28, Cinsiyet: Erkek.
10. A. V., Doğum Yeri: Vaşqan, Yaş: 65, Cinsiyet: Erkek.
11. Y. F., Doğum Yeri: Fermehin, Yaş: 20, Cinsiyet: Erkek.
12. S. T., Doğum Yeri: Telhab, Yaş: 63, Cinsiyet: Kadın.

Bu çalışma kapsamında Halaççadaki zaman işlevli bağımlı cümleler ele alınmıştır. Zaman işlevi, Halaççada hem bitimsizleştiricilerle hem de Farsçadan kopyalanan bağlayıcılarla kodlanmaktadır. Çalışmanın kuramsal alt yapısı Johanson'un kod kopyalama kuramı (2007) ve zaman işlevli cümleler üzerine yaptığı çalışmalarla şekillenmiştir. Anetshofer'in *Temporale Satzverbindungen in altosmanischen Prosatexten* (2005), Aydemir'in *Çağdaş Türk Dillerinde Altasıralama Stratejileri* (2020) ve Gürkan'ın *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler* (2016) adlı çalışmaları örneklerin sınıflandırılmasında ve açıklamasında yön gösterici olmuştur. Bu çalışmada, özellikle Halaçça zaman cümleleri stratejilerinde dil ilişkilerine bağlı değişimler üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmanın konusu olan zaman işlevli bağımlı cümlelerinin zaman içerikleri Johanson'a göre görece zaman bağlamında ele alınmalıdır ve bu tür cümleler ile temel cümleler zamansal bir sıralama ilişkisi ile bağlantılıdır (1991, ss. 104-105). Burada bahsedilen zamansal sıralama *eşzamanlılık, öncelik, sonrakilik*'tir. Cümlelerdeki zamansal sıralama ilişkileri yorumlanırken görünüş değerleri ile ilgili küçük bir bilgi vermek gerekmektedir. Özetlemek gerekirse Johanson, Türkçede üç görünüş değeri olduğunu düşünmektedir. Bunlardan ilki olan *Sınırlararasılık*, olayı başlangıç ve bitiş sınırı arasında yansıtan bakış açısidir (1999, s. 172). Türkçede kullanılan *-(y)ArAk, -(y)A ... -(y)A, -DXkçA* gibi zarf-fiil ekleri görünüş değerleri açısından sınırlararasılık bildirir. *Sınıra bakış*, eylemsel içeriğin gösterdiği ilgili sınıra ulaşıldığını öngörür ve böylece olayı bir bütün olarak sunar (Johanson, 1996, s. 246). *Sınırötesilikte* ise olay, başlangıç ve bitiş sınırlarından birinin aşıldığı noktada gözlemlenir. Burada önemli olan kritik

sınırın aşılmasıdır. Süreç, devre dışı bırakılarak bir bütün olarak yansıtılır (Johanson, 2001, s. 54; Aydemir, 2013, s. 19).

Zaman çizgisi üzerinde temel cümle ile yan cümledeki olaylar eşzamanlı gerçekleşebilir. Türkiye Türkçesindeki *-(y)ArAk*, *-(y)A ... -(y)A*, *-DXkçA* gibi zarf-fiil ekleri çoğunlukla *eşzamanlılığı* işaretlemektedir (Gürkan, 2016, s. 113).

(2) TTü.

Ali gülerек top oynuyordu.

(3) TTü.

Çocuk annesine ağlaya ağlaya bir şey anlatıyordu.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere yan cümledeki *gülme* (1) ve *ağlama* (2) olayları ile temel cümlelerdeki *oynama* (1) ve *anlatma* (2) olayları eşzamanlı gerçekleşmektedir. Yan cümledeki olaylar, temel cümledeki olaydan önce de gerçekleşmiş olabilir. Zamansallık bağlantısıyla üst cümleye bu şekilde bağlanan cümleler, *öncekilik* dışında üst cümleye sebep-sonuç, koşul vb. ilişkiler de içerebilir (Gürkan, 2016, s. 114). Çağdaş Türk dillerinde, *-(y)XncA*, *-DXğXnda*, *-DXktAn sonra*, *-GAN so:nda*, *-(X)r ... -mAz* gibi işaretleyiciler zamansallık temelinde yan cümledeki olay ile temel cümledeki olayı bağlantılandırmaktadır. Ayrıca yan cümlelerdeki olaylar kritik sınır aşıldıktan sonra gözlemlendiği için görünüş değeri açısından *sınırötesilik* içermektedir. Aşağıdaki cümlelerde *öncekilik* zamansal ilişkisiyle temel cümleye bağlanan yan cümleler bulunmaktadır. Yan cümledeki olayların kritik sınırı aşıldıktan sonra üst cümledeki olay gerçekleşebilmektedir.

(4) Tuv.

Kino körgenivis so:nda, silerge ba:r bis.

Sinema git-İF-AYR. sonra siz-YÖN. git-GEL İÇK.

“Filmi seyrettikten sonra size gideceğiz.” (Aydemir, 2009, s. 112)

(5) TTü.

Yemek piştikten sonra müşterilere servis edelim.

Bağımlı cümlede ifade edilen olay temel cümledekinden sonra gerçekleşmiş olabilir. Bu durumda bağımlı cümleler üst cümleye *sonrakilik* ilişkisiyle bağlanmıştır. Bağımlı cümledeki olay başlarken temel cümledeki olay bitmiştir. Örneğin Türkiye Türkçesinde çoğunlukla bağımlı cümledeki eylem tabanına gelen *-DXğXnda*, *-DXğX zaman*, *-mAdAn* vb. zarf-fiil ekleri ile bu tür cümleler oluşturulur.

(6) TTü.

Yağmur yağmadan önce pencereleri kapattı.

(7) TTü.

Arif eve girdiği zaman hırsız çoktan kaçmıştı.

2. Bulgular

Türk dillerinde zaman cümleleri, farklı biçimlerle kodlanmaktadır. En yaygın stratejilerden biri, bitimsizleştiricilerin kullanılmasıdır. Bu, Halaççada da işlek olarak kullanılan bir yöntemdir. Bir diğer strateji ise farklı dillerden kopyalanan bağlayıcıların kullanılmasıdır. Halaççada Farsçanın yoğun etkisi nedeniyle kopya bağlayıcılar günlük konuşma dilinde sıklıkla kullanılır. Özellikle genç nüfusun konuşmasında bitimsizleştiricilerin kullanımının azaldığı ikame olarak kopya bağlayıcıların daha sık kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum kuşkusuz sadece Halaçça için değil İran'daki diğer Türk dilleri için de geçerlidir (bk. Johanson 1988, 1998; Doğan, 2015; Bağirova, 2023).

2.1. Bitimsizleştiricilerle Kodlama

Halaççada zaman cümlesi kurmanın en temel yolu basit ya da birleşik yapılı zarf-fiil işaretleyicileri kullanmaktır.

2.1.1. Basit Zarf-fiil Ekleri İle Kodlama

Halaççada çok sık kullanılmayan basit zarf-fiil ekleri, diğer Türk dillerinde zaman içerikli bağımlı cümle kurmanın en temel yoludur. Temel cümleye zaman içerikli bir arka plan sağlayan bu tür cümlelerin Halaççadaki azlığı Farsçanın yoğun baskısı ile açıklanabilir. Aşağıdaki örnekte Telhab ağzından derlenen bir metinde katılımcı *-iy* (1) ve *-A* (2) işaretleyicileri ile zaman içerikli bir bağımlı cümle kullanmıştır. Telhab Köyü, İran'daki Azerbaycan Türkçesi konuşan Oğuz Türklerinin ile Halaçlar bir arada yaşadığı bir bölgedir. Bu nedenle bu biçimlerin Halaççada kullanımı dil ilişkileri ile açıklanabilir.

(8) Hal.

bo tayda yaşı bo curda keliy fehm etoriyz ki
 bu dağ-AYR. yağmur bu şekil-BUL gel-ZFE anla-şİM-1ÇK ki
 heva: ekki iç kin çeti:n olıyay
 hava iki üç gün zor ol-GEL.3TK

“Yağmur bu dağdan bu şekilde geldiği zaman anlıyoruz ki hava iki üç gün zor olacak.”

(9) Hal.

Mohammed mektepte kele xeleci sesiy zabt etgem
 Mohammed okul-AYR gel-ZFE Halaçça ses-İYE.3TK-BEL kayıt et-İST-1
 o: sizke yullayem
 ve siz-YÖN gönder-İST-1TK

“Muhammet okuldan gelince Halaçça ses kaydı yapayım, size göndereyim.”

2.1.2. Birleşik Yapılı Zarf-fiil Ekleri İle Kodlama

Halaççada, zaman cümlesi kuran bitimsizleştiricilerin çoğunluğu karmaşık yapılıdır. Bu yapılar *-D(X)KDA*, *-Duqey*, *-AndA* biçimlerinde de görüldüğü gibi isim-fiil ve durum eklerinin birleşmesiyle ortaya çıkmışlardır. Aşağıdaki örneklerde *-D(X)KDA* karmaşık yapılı bir zarf-fiil eki temel cümlenin önünde konumlanmıştır.

(10) Hal.

şi:ka:rçi a:hu balasiy va:qtuqta kerek uniy vurmaya
avcı ceylan yavru-İYE.3TK bak-ZFE gerek onu vur-OLZ-İST
“Avcı, ceylan yavrusunu gördüğünde onu öldürmemeli.”

(11)

Ezdevaç ettikte mederşoherimiz helmişetti,
İzdivaç et-ZFE kaynana-İYE.1ÇK öl-GEÇ-EKF.GEÇ.3TK
men bilmo:m hirkek terefiy ne şayo:rettik
ben bil-OLZ-GEN.1TK erkek taraf-İYE.3TK ne iste-ŞİM.EKF.GEÇ.3TK
“Evlendiğimde kaynanamız ölmüştü, erkek tarafının ne istediğini bilmiyorduk.”

Farklı ağızlarda (Telhab, Feyzabad) karşılaştığımız *-duqey* de karmaşık yapılı bir zarf-fiil ekidir. Öncüdür ve eşzamanlılık temelinde bağımlı cümle kurar.

(12) Hal.

yayuş yayduqey işlemlar, yolqa tişmo:llar
yağmur yağ-ZFE çalış-OLZ.ŞİM.3ÇK yol-YÖN düş-OLZ.ŞİM.3ÇK
kiden ya: mera:sim etmo:llar
düğün BAĞ merasim et-OLZ.ŞİM.3ÇK
“Yağmur yağdığı zaman çalışmıyorlar, yola çıkmıyorlar düğün ya da (başka) merasim yapmıyorlar.”

(13) Hal.

da:neşyaha varduqey xo:b o çay heyli ceva:nnettik
Üniversite-YÖN var-ZFE işte o vakit hayli genç-EKF.GEÇ.3TK
qo:madılar biz varsaq içger
izin ver-OLZ.GEÇ.3ÇK biz git-ŞART-1ÇK içeri
“Üniversiteye vardığımızda, o vakit çok gençtik, içeri girmemize izin vermediler.”

Sık kullanılan karmaşık yapılı zarf-fiil eklerinden biri de *-mAÇA*'dır (Doerfer, 1988, s. 126). Bu biçimbirim de bağımlı cümleler kurar. Yapının yer aldığı bağımlı cümle ile temel cümle eşzamanlı gerçekleşir. Kayıtlarımız bu biçimbirimin yer aldığı bağımlı cümlelerin temel cümlenin önünde konumlandığını göstermektedir.

(14) Hal.

bi: çay içmeçe rexa:t olurattuq, båd istirâ:het ieterettik
bir çay iç-ZFE rahat ol-GEN-EKF.GEÇ.1ÇK sonra istirahat et-GEN.EKF.1ÇK
“Bir çay içince rahatlardık, sonra istirahat ederdik.”

(15) Hal.

kelmaci her bi:si bilir kelmaci ‘aksleri kiermeçe
Gelinbacı her birisi bil-GEN.3TK Gelinbacı fotoğraf-ÇK-BEL gör-ZFE
ba:ver et ya:daverlik etgey una
inan-EMİR.2TK hatırla-GEL.3TK ona
“Gelinbacı, her şeyi bilir, Gelinbacı fotoğrafları görünce inan
hatırlayacak.”

İran’daki Azerbaycan Türkçesinden Halaççaya (özellikle Telhab gibi sınır ağzlarında) kopyalanan *-AndA* günlük konuşma dilinde sık sık kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi öncül olan yani temel cümlenin önünde konumlanan bu yapıların zamansal işlevi vardır. Bu bağımlı biçimbirim eşzamanlılık kodlar.

(16) Hal.

hevke varanda telfon heç zad da yoq arti fa:mi:lim
ev-YÖN git-ZFE telefon hiçbir şey de yoq EKF-GEÇ.3TK aile-iYE.1TK
kermedim ke yeza: yeme:ge Mohsençe varmuşattular
gör-OLZ.GEÇ.1TKki yemek ye-iŞF-YÖN Mohsen-YÖN git-GEÇ.EKF.GEÇ.3ÇK
“Eve gittiğimde, telefon falan hiçbir şey yoktu, ailem yemek yemeye
Mohsen’e gitmişti.”

(17) Hal.

bucur zendegi edende xoşha:ller o hayo:llar
bu şekilde yaşa-ZFE mutlu-BİL.3ÇK ve söyle-ŞİM.3ÇK
hirin seqqa:liniz oldi kerek kideniyz olsa
beyaz sakal-iYE.2ÇK ol-GEÇ.3TK gerek düğün-iYE.2ÇK ol-ŞART
“Onlar bu şekilde yaşadıklarında mutlular ve (o an) diyorlar ki beyaz
sakalınız oldu, (artık) düğünüz olması gerek.”

Belirteç işlevli bağımlı cümle kuran bitimsizleştiricilerin önemli bir bölümünde ayrıca isim-fiil ve sontakılar birlikte kullanılır. Bu tip yapılar kuşkusuz zamansallık da bildirebilir. Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan *İsim-fiil + ayrılma + sontaki* yapılarının kullanım alanı, Halaççada da geniştir. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi *-mAdA söre* , *-Duqte so:re* *-Duqte so:y* zamansallık bildirir.

(18) Hal.

devâ:yi hatmada so:re közüm hayrimo:r
ilaç-BEL at-ZFE sonra göz-İYE.1TK ağrı-OLZ.ŞİM.3TK
“İlacı attıktan sonra gözüm ağrımıyor.”

(19) Hal.

Xuda A:damiy xalq ietmede so:re heyva:natıy xalq ietti
Tanrı Adem-BEL yarat-ZFE sonra hayvanlar-BEL yarat-GEÇ.3TK
“Tanrı, Adem’i yarattıktan sonra hayvanları yarattı.”

(20) Hal.

tiezi tirduqte so:re hasa:rça işlettim
erken kalk-ZFE sonra avlu-BUL çalış-EKF.GEÇ.1TK
“erken kalktıktan sonra avluda çalıştım.”

(21) Hal.

çâ:yi içduqte so:y yetüv muniy bi:bi
çay-BEL iç-ZFE sonra götür-EMİR.2TK bunu hala
“Çayı içtikten sonra bunu halana götür.”

İsim-fiil + durum eki + sontakı yapıları sonrakilik de bildirebilir. Aşağıdaki cümlelerde -mAdA ilger, -D(X)qDA ilger ile kurulan yan cümlelerdeki olay temel cümledeki olaydan önce gerçekleşmiştir.

(22) Hal.

Mohsen bi: da:na yetirdikte ilger alta ha:tu va:remuş
Mohsen bir tane alıp götür-ZFE önce altı at-İYE.3TK var-EKF.GEÇ.3TK
“Mohsen birini alıp götürmeden önce sekiz koyunumuz vardı.”

(22) Hal.

Serba:zi:luqqa varmada ilger kiden ettik
askerlik-YÖN git-ZFE önce düğün yap-GEÇ.1ÇK
“Askerliğe gitmeden önce düğün yaptık.”

(23) Hal.

heka:yet bucur taşyar hünmede ilger şa: Abbas
hikâye böyle dışarı çık-ZFE önce Şah Abbas
kesikiy toldardu diyile
elbise-İYE.3TK-BEL doldur-GEÇ.3TK piriñç-ARAC
"Şah Abbas dışarı çıkmadan önce elbisesini piriñç ile doldurdu."

Halaçça fiillere gelerek kalıcı isimler türeten *gu* (örn *vî^{er}gü* "vergi"), *-çA tã* kombinasyonuyla birlikte zaman ifade eden yan cümleler kurar (Doerfer, 1988, s. 125). Doerfer bu kullanımın sadece Xarrab varyantında tanıklandığını (belgelendiğini) ifade etmiştir ve örnekler (24, 25) vermiştir. Doerfer’in sadece Xarrab ağzında belgelediği bu kullanım Mansurabad varyantından derlenen metinlerimizde de tespit edilmiştir. (26) örneğinde *-GUçA ta* yapısında *ta:* biriminin düştüğü *-GUçA* biçiminin eş zamanlılık temelinde bir zamansallık bildirdiği tespit edilmiştir.

(24) Hal.

ta: baba nänä xabar olıyça ta: oıul helär
BAĞ baba anne haber ol-ZFE BAĞ oğul öl-GEN.3TK
“Ebeveynler duyana kadar çocuk ölür” karar (Doerfer, 1988, s. 125).

(25) Hal.

ta: ora iergiçe ta: çaşıta so:y olmışarti
BAĞ oraya er-ZFE BAĞ öğle-AYR sonra ol-GEÇ-EKF.GEÇ.3TK
“Oraya ulaşana kadar öğleden sonra olmuştu.” (Doerfer, 1988, s. 125).

(26) Hal.

nese hišo:riy baluqqa varyuça kerek komek etiyam
ne iste-ŞİM.2TK köy-YÖN git-ZFE gerek yardım et-İST.1TK
çon baluqiy tema:misiy xelec tili hayir
çünkü köy-İLG tamam-İYE.3TK-İYE.3TK Halaç dil-İYE.3TK konuş-GEN.3TK
“Ne istiyorsan köye gittiğimde yardım etmeliyim, çünkü köyün tamamı
Halaçça konuşur.”

2.2. Bağlayıcılarla Kodlama

Türk dilleri bağlayıcılar açısından zengin değildir bu nedenle birçok bölgede farklı tipolojideki dillerle yoğun dil ilişki sonucunda bağlayıcılar kopyalamıştır. Bu bağlayıcılar Türkçenin söz dizimi tipolojisine uymadıkları için farklı tipolojideki bağımlı cümle tekniğinin de Türk dillerine geçmesine neden olmuştur. Bu kopya teknikler sadece Modern Türk dillerinde değil Eski Anadolu Türkçesi, Çağatayca gibi tarihî Türk dillerinde de görülmektedir (Johanson, 2021, ss. 145-146). Bu bağlayıcıların bir işlevi de zamansal içerikli bağımlı cümleler kurmaktır. Kazakça, Yakutça, Karayca gibi diller Slav dillerinden geçen (Johanson, 1997, ss. 117-118) kopya bağlayıcılar ile zamansal içerikli bağımlı cümleler oluştururken Halaçça, Kaşkayca, Özbekçe gibi diller Farsçadan kopyalanan bağlayıcıları kullanır. Farsça *ki*, adı geçen Türk dillerinin birçoğuna genel kopya olarak geçmiştir. Bu biçim, Halaççada farklı işlevlerinin yanında zaman cümleleri yapımında da kullanılır. Aşağıdaki cümlelerde olduğu gibi sıklıkla zamansal içerikli bağımlı cümleler kurar.

(27) Hal.

refi:ıiy ki kerdim munda iç yıl ilger
arkadaş-İYE.3TK-BEL ki gör-GEÇ.1TK bundan üç yıl önce
helmiş uylu ya:dımqa tüştü
öl-GEÇ.3TK oğul-İYE.3TK hatıra-İYE.1TK-YÖN düş-GEÇ.3TK
“Dostumu gördüğümde bundan üç yıl önce ölen oğlu aklıma geldi.”

(28) Hal.

ullariy ki hoqumuş bilmişemiş
onlar-BEL ki oku-GEÇ.3TK bil-GEÇ-EK.GEÇ.3TK
bo zeba:n-e farsı dayar

bu dil-İZF Fars değil-BİL.3TK
 “Onları okuduğunda bunun Farsça olmadığını anlamış.”

Yukarıdaki örneklere benzer şekilde (*çe*) *xaqte* (*ki/ke*) bağlayıcısı, Farsçadan Halaççaya kopyalanmıştır. Bitimli bir yapıyı üst/temel cümleye bağlar ve her zaman temel cümlenin önünde konumlanan bu yapıların zamansal işlevi vardır.

(29) Hal.
 vaqte ke ullar baluqqa kelmişetti hev
 BAĞ ki onlar köy-YÖN gel-GEÇ.EKF.GEÇ.3TK ev
 yapmuşsatular biz dünya:ça yuoqqattuq
 yap-GEÇ-EKF.GEÇ.3ÇK biz dünya-BUL yok-EKF-GEÇ.1ÇK
 “Onlar köye geldiklerinde ev yaptıklarında biz dünyada yoktuk.”

(30) Hal.
 xolâ:sa vaqte ke hevke hâ:ya hõlundum tiz
 özetle BAĞ ki ev-YÖN geri dön-GEÇ.1TK diz
 toqaqem heyli hayro:retti
 kapak-İYE.1TK hayli ağrı-ŞİM.EKF.GEÇ.3TK
 “Özetle, eve geri döndüğümde diz kapağım çok ağrıyordu.”

Nadiren de olsa *vaqte* bağlayıcısı, bulunduğu bağımlı cümleyi temel cümleye zamansallık temelinde bağlamıştır. Bu yapıların kullanıldığı bağımlı cümleler de öncüdür.

(31) Hal.
 ammâ: vaqte heküm biçüm oldu kinler esen dayar
 ama BAĞ ekip biçme ol-GEÇ.3TK gün-ÇK kolay değil-BİL.3TK
 “Ama, ekip biçme olduğu zaman günler kolay değil.”

(32) Hal.
 vaqte xarid o furuş havul olmaz pulları
 BAĞ alım ve satım iyi ol-OLZ.GEN.3TK para-İYE.3ÇK
 deq olmaz o baluqça mallariy teqsim eto:llar
 de ol-OLZ.GEN.3TK ve köy-BUL mal-ÇK-BEL pay et-GEN.3ÇK
 “Alım satım iyi olmadığı zaman

Halaççada sıklıkla kullanılan *oçaγ*, *oça* ya *uça* (< *o çağ* “o zaman”) yapısı zaman içerikli bağımlı cümleler kurar. Bu yapının kullanımı (o) *vaqte* (*ki*) yapısına benzemektedir. Yapının kullanıldığı yan cümle temel cümle eşzamanlı gerçekleşir ve yapının kullanıldığı bağımlı cümle öncüdür.

(33) Hal.

oçay ayut olattı yeni liba:s kederettiq,
BAĞ bayram ol-EKF.GEÇ.3TK yeni elbise giy-GEN.EKF.GEÇ.1ÇK
pu:lumuz va:rratti
para-İYE.1ÇK var-EKF.GEÇ.3TK
“Bayram olduğunda yeni elbise giyerdik, paramız vardı.”

(34) Hal.

oça: bera:-ye a:mu:zeş-e zeba:n-e xeledi şeer yazo:m
BAĞ için-İZF öğretim İZF dil İZF Halaçça şiir yaz-ŞİM.1TK
fıkr eto:m tilimiziy qolliy momkiner okubilir
düşün-ŞİM.1TK dil-İYE.1ÇK-BEL hepsi mümkün-BİL oku-YET-GEN.3TK
“Halaçça öğretmek için şiir yazdığım zaman dilimizin herkesin okuyabileceğini düşünüyorum.”

İran’daki Türk dillerinde Farsçadan kopyalanan bağlayıcı *ta* (ki) genellikle amaç işlevli yan cümleler kurar (Aydemir, 2020, s. 72; Güzel, 2021, ss. 109-110). Bu birimin amaç işlevli kullanımı Halaççada da çok işlektir. Bununla birlikte bu bağlayıcı İran’daki Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi zamansallık da kodlayabilir. Bağlayıcının bulunduğu yan cümle temel cümleden sonra gelebilir.

(35) Hal.

bö işiy kerdik tâ: kin battu
bu iş-BEL yap-GEÇ.1ÇK BAĞ gün bat-GEÇ.3TK
“Gün batıncaya kadar bu işi yaptık.”

(36) Hal.

siçqan iççe yaşo:r tâ: uniy hatar taşyar
fare içeri-BEL yaşa-ŞİM.3TK BAĞ onu at-GEN.3TK dışarıya
“Onu dışarı atıncaya kadar fare içerde yaşar.”

(37) Hal.

hişo:m Şa:nezer’iy mataliy hayyam
iste-ŞİM.1TK Şanezer-İLG masal-İYE.3TK söyle-İST.1TK
tâ: bu yol tikendi
BAĞ bu yol tüken-GEÇ.3TK
“Bu yol bitene kadar şanezer”n hikayesini sana anlatmak istiyorum.”

Farsçadan bir kopya olan *qabl ez inke* (< Far. *qabl az inke*), İran’daki diğer Türk dillerinde olduğu gibi (Kıral, 2001, s. 124) Halaççada da kullanılır. Temel cümlenin önünde yer alan bu tip yan cümlelerde bir “öncekilik” söz konusudur.

(38) Hal.

qabl ez inke hirkek terefiy qi:ziy kerir
BAĞ erkek taraf-İYE.3TK kız-BEL gör-GEN.3TK
o hi:şer ullarda bi:si ilçilikke varo:r
ve iste- GEN.3TK onlardan birisi elçilik-YÖN git-ŞİM.3TK

“Erkek tarafı kızı istemeden ve görmeden önce, birisi aracı olmaya gidiyor.”

(39) Hal.

u mari:zer çon bilmo:riy qebl ez inke Save:çe
BAĞ hasta-BİL çünkü bil-OLZ.GEN.2TK BAĞ Save:de
meyezemiz yuoq erti, xeyli beça:reluq çekmişeyz
mağaza-iYE.1ÇK yok EKF- GEÇ.3TK hayli biçarelik çek-GEÇ-1ÇK.
“O hastadır, çünkü bilmiyorsun biz Save’de mağaza açmadan önce çok çaresizlik yaşadık.”

Farsçadan kopyalan *be’ d ez inke*, Halaçça ile Oğuzcanın etkileşim içerisinde olduğu Telhab köyünde kaydedilmiştir. Tebriz ve Erdebil gibi İran Azerbaycan Türklerinin yoğun olduğu bölgelerdeki günlük konuşma dilinde daha sık kullanılan bu birim Halaççada nadiren görülür. Azericeyi de çok iyi konuşan bir Halaç konuşurundan alınan kayıtlarda bu birimin yan cümleyi temel cümleye zamansallık açısından bağladığı tespit edilmiştir. Farsçada olduğu gibi bağlayıcının olduğu yan cümle öncüdür, temel cümleden önce yer alır.

(40) Hal.

birsi be’ d ez inke rehmetke vardu, ubursi
birisi BAĞ rahmet-YÖN var-GEÇ.3TK sonraki
kin hetmo:llar
gün göm- EKF.ŞİM.3ÇK
“Biri öldükten sonra diğer gün gömüyorlar.”

(41) Hal.

be’ d ez inke xemir yaparattı hikmeki
BAĞ hamur yap-GEN.EKF.GEÇ.3TK ekmek-BEL
yaparattı varrattuq hikmeki almaya
yap-GEN.EKF.GEÇ.3TK git-GEN.EKF.GEÇ.3ÇK ekmek-BEL al-ISF-YÖN
o şamça yimege
ve akşam-BUL ye-ISF-YÖN
“Hamur yaptıktan ve ekmek yaptıktan sonra ekmeği almaya ve akşam yemeğinde yemeğinde yemeye giderdik.”

İrândaki diğer Türk dillerinde olduğu gibi Halaççada da günlük konuşma dilinde sıklıkla kullanılan *moqe(y) ke ~ mogey ke*, temel cümle ve bağımlı cümledeki olayların eşzamanlı yapıldığı durumlar için kullanılır. Farsçadan kopyalanan bu yapı, hem genel kopya hem de *o mo:qe ki* (< Far. *moqei ki*) biçiminde karışık kopya biçiminde kullanılır. Bu yapıdaki *o*, Farsçadaki *-i* biçimbirimini ikame eder (Kıral, 2001, ss. 123-124). Bu yapının kurduğu yan cümle, temel cümleden genellikle önce kullanılır, yani öncüdür. Bununla birlikte yapının soncul olarak kullanıldığı örnekler de tespit edilmiştir.

(42) Hal.

mo:qey ki kelin tu:z o hikmeki eperetti,
BAĞ gelin tuz ve ekmek-BEL öp-GEN-EKF.GEÇ.3TK
tema:m'su haylo:rretti
tamamı ağla-ŞİM.EKF.GEÇ.3TK
“Gelin tuz ve ekmeği öptüğü zaman hepsi ağlıyordu.”

(43) Hal.

o mo:qe ke hindi kerdi tayqa qâr kelyo:r
BAĞ çık-GEÇ.3TK gör-GEÇ.3TK dağ-YÖN kar gel-ŞİM.3TK
“Dışarı çıktığı zaman dağda kar yağdığını gördü.”

(44) Hal.

be'li: mo:gey ke ba:zar olattı, ferk yuoqqatti Torki:ler,
evet, BAĞ pazar ol-EKF.GEÇ.3TK fark yok-EKF.GEÇ.3TK Türk-ÇK
Farsi:ler kolliy kelletti
Fars-ÇK hepsi gel-GEN. EKF.GEÇ.3TK
“Evet, pazar olduğu zaman, fark yoktu, Türkler, Farslar hepsi gelirdi.”

Uzun bir geçmişî kullanım geçmişine sahip olan *qaçan* 'ne zaman' normalde varsayımsal formlarla birleşir, örneğin Çağ. *qaçan görse* “x gördüğü zaman”, *qaçan men öldüm erse* “öldüğüm zaman” (Johanson, 2021, s. 908). Bazı Çağdaş Türk dillerinde *qaçan* “ne zaman?” soru sözcüğü ile zaman işlevli yan cümleler sıklıkla kullanılmaktadır (Csató, 1998, s. 51; Menz, 2006, s. 150, Johanson, 2021, s.908).

(45) Tuv.

kažan kel-ır
zaman gel-GEN.3TK
‘X geleceği zaman’ (Johanson, 2021, s. 908)

Halaççada konuşma dilinde sıklıkla *her qaçan* veya *qaçan* ile zaman içerikli yan cümleler kullanılır. Bu birim ile ya bir zarf-fiil işaretleyicisi ile (-sA) ile birlikte kullanılır ya da bitimli bir cümleyi temel cümleyle bağlar.

(46) Hal.

her qaçan içgülük suv hi:şeşe içger varibilmedi
her ne zaman içecek su iste-ŞART içeri git-YET-OLZ-3TK
“İçecek su istediği zaman içeriye gidemedi.”

(47) Hal.

qaçan yolamlıqiy yebul etse hikmeki
ne zaman kölelik-BEL kabul et-ŞART ekmek-İYE.3TK
o puli deq var olmuş
ve para-İYE.3TK de var ol-GEÇ3TK
“köleliği kabul ettiği zaman ekmeği ve parası da olmuş.”

(48)

qaçan baluqça bi: heli mera:simiy olir

Ne zaman köy-BUL bir ölü merasim-İYE.3TK OL-GEN.3TK
 undiva:ra qara libas kederrettik
 onun gibi siyah elbise giy-GEN.EKF.GEÇ.3TK

Sonuç

İran coğrafyası, yüzyıllar boyunca Türkçenin değişik varyantlarını konuşan halkların yaşam alanı olmuştur. Halaçlar sahip oldukları dilleriyle bu coğrafyanın en özel gruplarından biridir. Yaşadıkları bölge nedeniyle diğer Türk topluluklarından büyük orandan izole bir şekilde varlıklarını yüzyıllarca sürdürmüş olan Halaçların hayatları son yüzyılda büyük değişim göstermiştir. Sosyoekonomik koşulların değişimi nedeniyle kırsal nüfus azalmış, büyük kentlere göç ile birlikte anadilin önemi azalmış ve resmi dil olan Farsça büyük oranda Halaçların iletişim dili olmuştur. İşlev alanı her geçen gün daralan Halaççanın ses, biçim ve söz dizimi Farsçanın etki alanına girmiştir. Eldeki çalışma, Halaççada zaman işlevli bağımlı cümleler üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde bitimsiz yapılar ele alınmıştır. Halaççada, basit zarf-fiil eklerinin neredeyse kullanılmadığı görülmüştür. -A ve -(i)y ekleri ile zaman cümleleri kurulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte karmaşık yapıları zarf-fiil ekleri ise zaman işlevli bağımlı cümle kuruluşunda sıklıkla kullanılmıştır. Bu tür zarf-fiil ekleri, *isim-fiil + durum eki*, *isim-fiil + durum eki + sontaki* veya gramerleşme ile oluşan yapılardan oluşur. Bu çalışmanın ikinci bölümünde ise Halaççadaki zaman işlevli bağımlı cümlelerin Türk dillerinin tipolojisinden farklılaşan yönlerine odaklanmıştır. Farsçanın, Halaçça üzerinde ne tür yapısal farklılıklara yol açtığı örneklerle gösterilmiştir. Farsça *ki*, *vaqte ki*, *bed ez inke* gibi yapıların Halaççaya kopyalandığı tespit edilmiştir. Bu yapılar, kullanıldığı bağımlı cümleleri zaman içeriğiyle üst/temel cümleye bağlar.

Yüzyıllar boyunca Türkçe konuşan grupların sürekli kitlesel yer hareketlerinin sayısız kültürel ve dilsel sonuçları olmuştur. İlişki kaynaklı değişimler farklı sosyokültürel koşullar altında farklı şekillerde tezahür etmiştir. İran-Türk etkileşiminin farklı bölgelerdeki etkileşimi ilişki kaynaklı değişim alanına büyük veriler sağlamaktadır. Bu çalışma bu etkileşimin küçük bir yönüne yoğunlaşmıştır.

Kaynakça

- Akkuş, M. (2021). İran’da Tehlike Altındaki Bir Türk Dili Değişkesi: Halaçça ve Halaç Dil Topluluğu. *İran ve Turan Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 55-77.
- Anetshofer, H. (2005). *Temporale Satzverbindungen in altosmanischen Prosatexten*. Harrassowitz: Wiesbaden.
- Aydemir, İ. A. (2009). *Konverbien im Altai-Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Aydemir, İ. A. (2013). Türkçede Zarf-fiillerin Görünüş Değerleri. *Erdem*, 64, 15-30.
- Aydemir, İ. A. (2020). *Çağdaş Türk Dillerinde Altasıralama Stratejileri*. Ankara: Grafiker Yayınlar.
- Baghirova, B. (2023). *Dil ilişkileri Bağlamında Kaşkayca ve Farsça* (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Bosnalı, S. (2010). Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış. *Bilig*, 53, 67-88.
- Csató, É. Á. (1998). Das gesprochene Halitsch-Karaimisch. J. P. Laut ve M. Ölmez (Ed.), *Bahşı Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags. 60 Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* içinde (ss. 63-75). Freiburg, İstanbul: Simurg.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Doğan, T. (2015). Kaşkay Türkçesinde “Şart” Bildiren Yapılar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 85-99.
- Dolati, M. (2022). *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağızları)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürkan, D. Ö. (2016). *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Güzel, H. (2020). Telhab Halaçları Üzerine Toplumdilbilimsel Bir Değerlendirme. E. Yılmaz, N. Tezcan ve N. Demir (Ed.), *Semih Tezcan ve Türkoloji* içinde (ss. 429-440). Ankara: Nobel Yayınları.
- Güzel, H. (2021). *Dil İlişkileri Bağlamında Halaçça* (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.
- Güzel, H. (2022). Khalaj Literary Production in an Electronic Cultural Environment in the Context of Cultural Sustainability. *Milli Folklor*, 136, 94-108.
- Johanson, L. (1988). Iranian Elements in Azeri Turkish. E. Yarshater (Ed.), *Encyclopædia Iranica* içinde (C. 3, ss. 248b - 251a). London & New York.
- Johanson, L. (1991). Zur Typologie türkischer Gerundialsegmente, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1991, 98-110.
- Johanson, L. (1996). Terminality operators and their hierarchical status. B. Devriendt, L. Goossens ve J. van der Auwera (Ed.), *Complex structures: A functionalist perspective* (Funtional Grammar Series 17) içinde (ss. 229-258). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

- Johanson, L. (1997). Kopien russischer Konjunktionen in türkischen Sprachen. D. Huber und E. Worbs (Ed.), *Ars transferendi. Sprache, Übersetzung, Interkulturalität* içinde (ss. 115-121). Frankfurt: Peter Lang.
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20, 325-337.
- Johanson, L. (1999). Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic. A. Werner and L. Kulikov (Ed.), *Tense-aspect, transitivity and causativity, Essays in honour of Vladimir Nedjalkov* (Studies in Language Companion Series 50) içinde (ss. 171-184). Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Johanson, L. (2001). On three dimensions of aspectual teminality. W. Bisang (Ed.), *Aspects of typology and universals* içinde (ss. 53-62). Berlin: Akademie Verlag.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (N. Demir, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kıral, F. (2001). *Das gesprochene Aserbaidshanisch von Iran. Eine Studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Menz, A. (2006). On Complex Sentences in Gagauz. H. Boeschoten and L. Johanson (Ed.), *Turkic Languages in Contact* (Turcologica 61) içinde (ss. 139-151). Wiesbaden: Harrassowitz.